

אך באמת הא לא נזכר בגמ' שהיו מסתכלים בו ורואים כמראה הרקיע, דהא אין הלולאות רחבות כיריעות, וודאי אין זה מראה הנראה לעיניים כרקיע. אלא רצונו לומר שמראה הקרסים כמראה כוכבים ומראה הלולאות כרקיע וממילא הוי כוכבים ברקיע, ואין זה אלא זכר בעלמא ולא לנוי מראה רקיע וכוכבים.

פרק ג': להוכיח דכל כחול בכלל תכלת בין עמוק בין דיהה

אחר שנתברר דהתכלת הוא הכחול יש לנו להוסיף ולברר האם יש בזה שום גדר עיכוב בחוזק הגוון, לומר דרק באופן מסוים יהיה קרוי תכלת, או שכל אופן באותו גוון שם אחד לו ותכלת ייקרא ויוצאים בו לכל מצוותיו.

דברי רדב"ז והראיה מן הגמ' והרמב"ם

והנה כבר הוכיח הרדב"ז בשו"ת שלו ח"ה סי' מ"ח מבדיקות הגמ' במנחות מג ע"א דאין לתכלת מידה מדוקדקת. ועוד שמעתי מהרב עמיחי טופורוביץ' שליט"א דיש מקום לדקדק דכל מראה שהכחלות ניכר בו כשר. דהא איתא שם דתכלת יש לה בדיקה, ומסתימתא חזינן דבכל תכלת איירינן דיש לה בדיקה. ועל זה כתב הרמב"ם (הל' ציצית ב, ה): "כיצד בודקין אותה עד שיוודע אם נצבעה כהלכתה אם לאו, לוקחין... ושורין התכלת... אם עמדה בעינה ולא כהתה כשרה, ואם כהתה לוקחין... ונותנין את זו התכלת שנשתנית בתוכו... ורואין אותה אם כהתה ממה שהיתה פסולה, ואם הוסיף עינה והושחרה יותר ממה שהיתה קודם... כשרה". הרי לנו דבין כשהושחרה יותר ובין בדהתה, כולהו כשרים.

ומעתה תן דעתך, הרי שהיתה אותה התכלת מתחילתה באותו הגוון הדהוי הזה ועשה בו ככל הסדר הזה של הבדיקות, גם בזה נאמרו דינים הללו. ואם כן נפקא לן דאף דיהא דדיהא ידיה נמי כשר. ותו נוסף בה, דהרי שהיתה התכלת מתחילתה דיהא דדיהא ידיה, ועשה בה ככל הסדר דבדיקות הלזה, הלא בזה נמי נאמרו דיני בדיקת הגמ'. ואם כן אף דיהא דדיהא דדיהא ידיה נמי תכלת כשר הוא. וחוזר חלילה על זה הדרך. עד שיוודע לך כי כל מראה תכלת בכל חוזק שיהיה הרי הוא כשר, ובלבד שיהיה מראה הכחלות שולט בו.

ראיה מפירוש תוספות בטעמה פסלה

וכן מוכח בתוס' מנחות מב ע"ב (ד"ה משום), דסבירא להו דאפשר לצבוע בין בפעם אחת ובין במאה פעמים זו אחר זו, ובוודאי משתנה בזה חוזק הצבע, דמפרשי "הא דטעמה פסלה", דהיינו שצבע את אותו הצמר שתי פעמים, וסבירא להו דאפילו צבע מאה פעמים לשמה זו על גב זו כשר, ואף דוודאי הצבע נעשה עמוק יותר בכל צביעה וצביעה שמוסיפים עליו. (ואם נפרש דכוונתם שמשתמש ביוורה מאה פעמים, נמי יש להוכיח כן. דהא באופן כזה משתנית הצביעה מאוד ונעשה דהוי ביותר, ובכל זאת מכשיר בין את הצביעה הראשונה ובין את הצביעה האחרונה, אף שמשתנה מאוד חוזק הגוון.)

ראיה מדין מראה שני

ואף לפירוש רש"י דמפרש הא ד"טעמה פסלה" באופן אחר, יש להוכיח מהא דאיכא למאן דאמר דמראה שני כשר (מנחות מב ע"א), ומראה שני היינו צבע שכבר נשתמשו בו והוא צבע חלש יותר, דקרינן ליה 'מראה' שני דהיינו שהחילוק ביניהם הוא במראהו של הצבע. וכן כתב הגר"א על הפסוק "אם יהיו חטאיכם כשנים" (ישעיהו א, יח), שכתב בפירושו שם (לגבי תולעת שני) שמראה שני הוא חלש יותר. ואם כן דמכשרינן מראה שני, הרי לנו דבין במראה ראשון שהוא עמוק ובין במראה שני שהוא דהה יותר כשר, ואם כן אין גוון מדויק דווקא להכשר תכלת. ואף מאן דפליג שם במנחות לא פליג אלא במראה שני, אך מראה ראשון באותו גוון, כשר.

דקדוק מהדמיונות שהוזכרו בו

ועוד יש לדקדק שאין דרגת כהותו של הכחול מוכרח שיהא כעין הרקיע בדקדוק, מהצד השווה שיש בין ים לרקיע. דבגמ' הוזכר דהתכלת דומה לים וים לרקיע, וברמב"ם הוזכר רק רקיע (וכן יש מן המדרשים שהובא בהם כהרמב"ם שתכלת דומה לרקיע), ועל כרחך דסבירא ליה לרמב"ם שאין זה סותר מה שכתוב בגמ' שהוא דומה לים, והיינו משום דגוון שניהם כחול, ומשתנים רק בדרגת הכהות שבהם. וכמו שכתב רש"י (סוטה יז ע"א): "דתכלת לא דמי לרקיע כל כך אלא

דומה לדומה, כמו תכלת דומה למראה הים ואנן קחזינן דים דומה למראה הרקיע". וכעין זה כתב הריטב"א (חולין פט ע"א): "שאינ תכלת דומה לרקיע ממש, אלא שעל ידי שהתכלת דומה לים קצת והים דומה לרקיע קצת נראה שהתכלת דומה לרקיע" (וכבר ביארנו דלא פליגי על כל הראשונים דסבירא להו שתכלת הוא בלו"א, אלא שהם מדברים על דרגת כהותו ולא על עצם הגוון, שזהו החילוק שבין גוון הים לגוון הרקיע, שבדרך כלל השינוי ביניהם הוא רק בדרגת הכהות. ורש"י עצמו הרי כתב דתכלת הוא כרקיע המשחיר לעת ערב [שהוא בלו"י] וכן דעת הריטב"א [ברכות ט ע"ב] שהוא בלו"י). ונקט הרמב"ם רקיע ולא ים, דבים איכא למיטעי שפעמים הוא ירוק-גרי"ן. ואף דגם ברקיע יש שינוי בגווניו, על זה כתב כרקיע בטוהרו של יום, ואף שמידת כהותו משתנית ממקום למקום, מכל מקום הגוון עצמו אינו משתנה.

סתימת הש"ס והפוסקים

הסברא הפשוטה והברורה לכל שאינו מרחיק עצמו מן האמת, כי רחוק מאוד שנבוא לחדש מדעתנו חומרא חדשה דאתיא לידי קולא לבטל המצוה, ונאמר שהחזוק המדויק מעכב, ולא ראו חז"ל לכתוב כן בשום מקום. נוכיין שחזוק הגוון משתנה לפי יחס הצמר נגד הצבע, ולפי משך זמן שהייתם ביורה, ואף הוא משתנה מחילזון לחילזון, פשוט שאי אפשר לצמצם, ואם כן ודאי היה שכיח גם בזמנא שיהיו כמה דרגות בחזוק הצבע, וכמו שכתב פליניוס. ולא מצינו שהלכו אצל חכם להראות עין הצמר אי כשר לתכלת. ומכל מקום בין לגבי הגוון ובין לגבי עמקותו, בכל מקום שיש דין גוון מדויק נתנו חז"ל את ההגדרות בו, כאדום של מראות הדמים²⁷, ולובן מראות נגעים²⁸. ואם כן גם בזה היו כותבים הגדרה מדויקת.

²⁷ סוף פרק קמא דנדה.

²⁸ ריש נגעים.

והנה עיקר חילא דהמפקקים ואומרים שאין אנו יודעים הלכות הגוון, מדלא פירשו לנו בפוסקים הדרך נלך בה, ואם כן נגששה כעוורים דרכינו. אך לא שמו על לבם, דאדרבה קלקלתם תקנתם, דמדלא פירשו בזה ולא הוזכר בו שום רמז דין לדקדק בו, איך נבוא אנו אזובי הקיר להמציא דינים חדשים ודקדוקים לא שערום אבותינו, להחמיר עליו בתחילתו כדי שיבוא לידי קולא בסופו, לפטור עצמנו מקיום מצות עשה של תורה.

אלא באמת מדלא נתפרש בש"ס דקדוק הגוון כמו שהאריכו הרבה במקום שהיה להם להאריך, כגון בנדה ונגעים, על כרחנו שאין בזה גוון מדוקדק, וכל שבשם תכלת ייקרא, אשר ענינו כעין גוון השמים והים, ודאי תכלת הוא.

ומדברי הראשונים נמי חזינן כנ"ל, שהרי כל אותם הראשונים שכתבו הלכותיו, ודאי לא סבירא להו שאנו נדע לדקדק מדעתנו יותר ממה שנתפרש לנו בו. וגדולה מזו לשון הרמב"ם שכתב שהוא כעצם השמים ושהוא פתוך שבכוחל ופירשו רבי אברהם בנו, שהוא פתוך בלובן, ולא הגדיר כלל כמה יהיה מן הכחול וכמה מהלבן. (וראה בהל' טומאת צרעת א, ד כמה דקדק בדבריו להעמיד הגוון בבירות אף דאין נוהג בזמן הזה). והמהרי"ל שכתב ד"ב קל יכול לחזור התכלת" (שו"ת מהרי"ל החדשות סי' ה') איך עלתה על לבו לומר כן אם יש כאן ספק אמיתי בגוון המדוקדק.

והרי הראשונים שבאו להגדיר את עין הצבע לא אמרו ולא כלום אילו היה דין בהגדרה מדויקת, דהא ים ורקיע גווניהם משתנים ממקום למקום ומשעה לשעה, ואף מראה הנקרא בלו"י יש בו גוונים הרבה.

לא מצינו חבר להלכות דקדוק הגוון

ובשאר מקומות בכל התורה כולה אין דין של גוון מדויק, בכל מקום שצריך צבע מסוים. כגון באדמימות הפרה ולשון של זהורית, וכן במשכן לא מצינו שנאמר גדרי עמקות האודם שבארגמן ותולעת שני ועורות אלים מאדמים. ובנדה שנאמר בו דקדוקים במראה האדום שבו, אינו אלא לגלות איזה מין דם הוא, דהתורה לא אמרה דהגוון האדום הוא המטמא, דנימא דכל שהוא אדום בכללו, אלא דמין דם מסוים הוא המטמא. ובנגעים נמי לא נאמר דקדוק הגוון אלא בלבן (ומילפותא

דקראי), אך לא לגבי הירוק והאדום והשחור שבו. וכן בתפילין אף דיש אומרים דלכתחילה יהיו שחורות כעורב, עיין בביאור הלכה סי' ל"ג ד"ה הרצועות דכל מראה הקרוי שחור כשר, ואפילו מראה בלו".

ויש מי שפקפק דשמא יש דין שאינו ידוע לנו בצורת מלאכת הצביעה, או דבעינן גוון מסוים מאוד דלא ידעינן ליה. תימה הוא מהיכא תיתי לחשוש לדבר כזה שלא נזכר בתלמוד בבלי וירושלמי, והא רבינא ורב אשי סוף הוראה ואין מחדשים דבר אחריהם שלא נרמז בש"ס ובברייתות. [כדחזינן דאף כשגדולי העולם חידשו הלכה על פי קבלת גאונים כגון ס' ריבוא לרה"ר, צווחו בה קמאי היאך חידשו דבר שלא נזכר בש"ס]. ואם כן איך נבוא לחשוש שמא יש דין חדש שלא נזכר בש"ס? ! ואף אם היתה טענה זו נכונה כלפי דבר כדוגמת מצוות התלויות בארץ שלא נידונו הלכותיהם לגמרי בש"ס (וגם בזה רק לחומרא ולא להקל מקיום מצוות עשה), מכל מקום ודאי לא שייכא במצוה זו שדובר בה הרבה בש"ס, שנחדש לנו פטור מן המצוה, דשמא יש הלכה שלא הוזכרה כלל בשום מקום שיש דין מסוים בצורת הצביעה או שיש דין בגוון מדויק שלא נתברר לנו (אמנם אילו לא ידענו מהו הגוון כלל היה בזה טענה, אך כאן הגוון כבר נודע בראיות ברורות כדלעיל, ובאו להוסיף שיש דין מסוים בחוזה הצבע, שהוא תלוי בכמות הצבע ולא במהותו).

פרק ד': הטענות על חוזה הגוון ותשובותיהם

תשובה לטענה שתכלת הוא כחול עמוק ונוטה לשחור

הנה יש מי שהסיק²⁹ דאף שאי אפשר לומר דתכלת של תורה אינו הכחול, בניגוד להסכמת כלל הראשונים והאחרונים ודלא כהמסורה הפשוטה, אך מכל מקום אפשר לומר דבעינן דווקא כחול הנוטה לשחור. ובזה נסמך על לשונות הרמב"ם הנ"ל שכתב לשון משחירין ושחור גבי גוון התכלת, ואם כן חזינן דלדעת הרמב"ם התכלת ממיני השחורים ואם כן צריך הוא להיות בגוון הנוטה לשחור, והיינו כעמוק שבכחול.

²⁹ קונטרס תכלא דחילזון, הרב אליעזר הול, בני ברק תשע"ב.

אך הוא תימה לטעון כן, כמו שכתבנו לעיל, דהא הרמב"ם פירש דעתו שהתכלת הוא כעצם השמים וכרקיע הנראה לעין, שהם בוודאי בהירים יותר. ואף כי אפשר שאין רצונו בדווקא לגוון זה שיהיה בהיר כל כך ולא בא אלא לעיקר הגוון, אך מכל מקום לא מסתבר שבגוון זה עצמו יהיה פסול ובכל זאת הרמב"ם כתב שהוא גוון התכלת, וסמך על כך שנבין ממקום אחר שנקט לשון משחירין שכוונתו לגוון כחול עמוק שבעמוקים – זה דבר שאי אפשר.

עוד איתו ראיה מדברי רש"י על התורה בפרשת ציצית, שכתב שם דנקרא שמו תכלת על שם שיכול בכורות, ותכלת דומה לרקיע המשחיר לעת ערב, על שם מכת בכורות שהיתה בלילה.

אך דעת לנכון נקל, דאי אפשר להוכיח מדבר אגדה זה, שלא הוזכר בדברי חז"ל בשום מקום ואינו אלא מדרש אגדה מרבי משה הדרשן, כאילו נודע להם איזה דין בעומק התכלת שאין לו זכר בתלמוד, ונחדש על פי זה גדרים חדשים בעומק הגוון. ופשוט הוא שלא בא לומר בדבר אגדה זה אלא דתכלת לעומת לבן הוא מן הצבעים העמוקים ויותר נוטה לחשיכה, שהלבן הוא סמל לאורה והשחור לחשיכה, והתכלת נוטה לשחור יותר מלבן. והרי התכלת לעומת הלבן כרקיע המשחיר לעומת הרקיע הבהיר. וכמו שהבינו כל קוראי דבריו בטרם עלה נושא התכלת המעשי לדיון, ולא הוצרכו להידחק בטעמים להיפטר מן המצוות.

תשובה לטענה שתכלת הוא הבהיר שבכוחל

והנה כנגד דעות הראשונות יש מן המערערים³⁰ שטענתם הפכית, דתכלת של תורה צריך להיות בהיר מאוד דווקא, כגוון השמים הבהירים, וסמך להם מלשונות הרמב"ם שכתב "וזה היא דמות הרקיע הנראית לעין בטוהרו של יום". ובאמת דקדוק זה אינו דקדוק של תוהו כשאר הטוענים, אך גם בזה יש לדחות ראיתם, דאין כוונת הרמב"ם שם אלא לְסַפֵּר עֵנִין תְּכֵלֶת. ואין לנו דוגמאות ליתן לגוון הזה אלא שמים וים כי אין כמעט בריות בעולם בגוון ההוא. ומעולם לא שמענו על גוון מן הגוונים שהוזכרו בתורה שהשתנה שמם מן העמוק שבו לבהיר

³⁰ קונטרס בין תכלת לארגמן.

שבו, ואם שם תכלת יש לו לבהיר, שם אחד הוא בין לבהיר שבבהירים ובין לעמוק שבעמוקים, כי העומק אינו אלא כפילותו של הבהיר. ומכל מקום ראיה מדברי הרמב"ם אין כאן, ואם משום ספיקא – עיין להלן מה שנכתוב עוד בזה.

תשובה לטענה שאין לידע במדויק חוזק הגוון

עוד שמעתי טוענים כי אף אם יעלה בידינו לברר כי התכלת הוא הכחול, ואף אם נדע אם נטייתו לגוון העמוק שבכחול או לבהיר שבו, מכל מקום אין אנו יכולים לידע הגוון במדויק כיון שאין בידינו מסורת בענין זה. והנה אף כי עיקר טענה זו מסתמכת על סברת הלב, אך עוד סמך להם לדבריהם מלשון הרמב"ם בפירוש המשניות מנחות פ"ד מ"א: "ואינו נמצא בידינו היום לפי שאין אנו יודעים לצובעו, שאין כל מין תכלת בצמר נקרא תכלת אלא תכלת ידועה שאי אפשר לעשותה היום ועל כן אנו עושים בלבן לבדו" (הלשון ע"פ התרגום שבש"ס וילנא). ומשמע שהחילזון ידוע, אלא שאין ידוע הגוון המדויק. וראשית דבר יש לנו לברר האם באמת יש כאן סמך מדברי הרמב"ם. והמעין הישר יראה דהדבר ברור בפירוש דברי הרמב"ם, דכוונתו בדבריו "תכלת ידועה" מכוונת למה שכתב בספרו בהלכות ציצית ב, א: "והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה, וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשחור או בשאר המשחירין הרי זה פסול לציצית". דהיינו שלא סגי לן בצביעת כחול בעלמא אלא בעינן צביעת כחול מחומר מסוים, דהיינו מה שנתפרש לנו בדברי חז"ל דבעינן שיהא מן החילזון. ובהמשך דבריו בהלכות ציצית שם הל' ט כתב: "שהלבן מצוי לכל, והתכלת אינו מצויה בכל מקום ולא בכל זמן מפני הצבע שאמרנו". משמע שסיבת העדר מצוות תכלת הוא משום שאין הצבע הזה מצוי, ולא משום שאין יודעים הגוון המדויק. ואם כן זו גם כוונתו במה שכתב בפירוש המשנה "שאי אפשר לעשותה היום", דהיינו משום שאין בידינו את אותה "צביעה ידועה" כלומר את החילזון או את ידיעת דרכי הפקת הצבע ממנו.

ועוד דהיאך אפשר שכוונת הרמב"ם על מניעת המצוה משום אי ידיעת דקדוקי הגוון, והרי הרמב"ם עצמו מנסה לבאר ולפרט מהו הגוון שבו יש לעשותו דהיינו כעין הרקיע בטהרתו (ובהל' כלי המקדש ח, יג כתב שהוא כעצם השמים). ואין בדבריו אפילו רמז לכך שאין אנו יודעים מהו אותו גוון. וכן משמע בלשונו, דהא אם כוונתו משום אי ידיעת הגוון, לא היה לו לומר שהוא תכלת ידועה שאי אפשר לעשותה היום, אלא שאין אנו יודעים לעשותה (כיון דלא ידעין מה הוא אותו תכלת).

וכן כתב רבי אברהם בן הרמב"ם בהמספיק לעובדי ה'³¹, שמניעת המצוה בדורנו היא משום אי הכרת החילזון (ולא משום שאין יודעים את הגוון המדויק). ותמוה מאוד לומר שנחלק על אביו בזה, ושהרמב"ם סבר שאין אנו יודעים הגוון המדויק והוא סבר דיודעים אותו, ומצד שני נצטרך לומר שבדורו של הרמב"ם הכירו את החילזון, ובדורו של בנו נשתכח.

ומה שמדקדקים המתחכמים אוהבי הדקדוקים את לשונו בפירוש המשנה "תכלת ידועה" והכריחו מזה דכוונתו למין גוון ידוע מגווני התכלת, הוא דקדוק של תוהו, דשפיר שייך הלשון תכלת ידועה לכוונת "צביעה ידועה" כמו שכתב בספרו. אך בלאו הכי אין לדקדק כל כך בלשון, שהוא תרגום מלשון ערבי. והנה הגרי"מ טיקוצ'ינסקי מביא ב"עיר הקודש והמקדש"³² עדות הגרי"א הרצוג שחקר את התרגום המדויק ברמב"ם, ופירושו, כאמור, שלא כל חומר כחול נקרא תכלת אלא חומר ידוע הבא מן החילזון.

ואמנם אפשר שכוונת הרמב"ם לאו דווקא משום שאין יודעים את החילזון אלא משום שאין יודעים איך לעשות ממנו את הצבע במציאות. כיון שלא נתחכמו בדורו כל כך בחכמת הכימיה וגם לא היה בידם האפשרויות לעריכת ניסויים בקלות כהיום. ואף שבפועל אפשר לעשות, וכבר עשו זאת בדורנו אף בסמנים טבעיים, מכל מקום עשיית ניסיונות בזה (כדי ללמוד דרך צביעתו) אינה אפשרית כל כך, כי החומרים הטבעיים חלשים וכל התהליך ארוך מאד.

³¹ הל' ציצית, מהדר' ניסים דנה עמ' 273.

³² ח"ה פרק ה.

ואחר שראינו שאין לנו ממשות ראייה מדברי הרמב"ם, יש לנו לדון בעצם הדבר האם יש לומר שיש חוזק גוון מדויק לתכלת או דכל אשר הוא בגוון הזה בין עמוק ובין דיהא הכול שם תכלת לו. והנה בדבר זה הארכנו לעיל בכמה וכמה ראיות, שאין דין לגוון מדוקדק וכל שהכחול שולט בו בכלל תכלת הוא, וכבר נתברר ונתאמת שאין בטעם זה ממש כדי לקיים את ביטול המצוה.

אחרית דבר

הנה אף אם עדיין יעלה הספק בלבך, דאפשר שמא ואולי עדיין יש איזה גדר עיכוב בדקדוק הגוון שאינו ידוע לנו, הגע עצמך מה הוא הצד הפשוט ומה היא הסברה המוחזקת והישרה המחייבתנו להתנהג על פיה מן הדין. ובזה יצאת ידי חובתך מכל ספיקות וספיקי ספיקות שיעלו המבהילים והמתמיהים על לבך תמיד.

ומכל מקום בין לדברי המעמיקים צבעו, ובין לדברי המחלישים צבעו, אין בזה טענה להיפטר מקיום המצוה למעשה, כי הכול אפשר לעשות מן החילזון, שהרי הגוון משתנה לפי כמות הצבע והצמר, ואפשר לעשותו בין בכחול עמוק מאוד, ובין בכחול כעין הרקיע הבהיר מאוד. (ודלא כמו שכתב בקונטרס אחד, שאי אפשר להגיע בצביעת דם הפורפור"א אלא לכחלות בהירה, והוא מילתא דעבידא לאיגלווי בקל, ואפשר לבררו אצל כל העוסקים במצוה במלאכת הצביעה).

ואין בכל זה ענין לזיהוי החילזון, אלא לברר היאך לעשות בו. ואף אין בהעלאת צדדים אחרים בענין הזה כדי לפטור מקיום המצוה, כיון שאפשר לעשותו דיהא או עמוק הימנו ובכמה גוונים (כטורקז וסגול). והמסתפק יש לו לברר ענין זה ככל נושא בתורה מדברי חז"ל והראשונים ואף אם דעתו שנחלקו בו ראשונים, יש להכריעו בכללי ההלכה, אך אי אפשר להיפטר מן המצוה לגמרי על ידי אי הכרעת גדריה.

והרוצה לומר כי מראה הרקיע בטהרתו הוא דהא יותר מהכחול הממוצע, יכול לעשות צבע בהיר יותר, אי נימא שהרקיע דיהא שבכחול. אך הא ודאי כל שהוא כעין הרקיע בטוהרו באיזה מקום ובכל זמן שהוא, סגי בהכי. שהרי הרמב"ם אינו

מגדיר מקום וזמן מסוים דווקא, ורקיע הנקי מאבק ועשן כיום צח בימות הגשמים נמי בכלל זה (כלשונו בהל' קידוש החודש יח, ב) ומכל מקום ודאי אין צורך שיהיה בהיר כל כך כרקיע שבמקומנו שהוא מלוכלך ביותר באבק ועשן. אך באמת נראה דאין בזה טענה כלל, כיון שמה שכתבו כמראה הרקיע הוא להסביר שהגוון הוא כחול טהור (ללא ירוק או אדום). ואין בידינו דוגמא אחרת להסביר מהו צבע כחול, אלא רקיע וים (וכמו שכתבנו לעיל דכיון דגבי ים אפשר לטעות בו גם כן למראה גרי"ן, לכך נקטו לשון כעין הרקיע), ולא באו להעיד על מידת החוזק שלו.